

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" və onun elmi kitabxanası

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində fəaliyyət göstərən elmi təşkilatlar içərisində xüsusi yer tutan, elmin inkişafında əvəzsiz xidməti və çəkisi olan təşkilatlardan biri də "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"dir.

1923-cü ilin yazında "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin yaradılması xahişi ilə Bakıda bir qrup ziyalı Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyasına müraciət edir. Həmin il noyabrın 2-də Bakı Maarif Eviəndə cəmiyyətin təsis yığıncağı çağırılır və burada Azərbaycanın 44 nəfər alim və mütəxəssisi iştirak edir. Cəmiyyətin nizamnaməsi və strukturu müəyyənləşdirilir. "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" 3 bölmədə fəaliyyətə başlayır: Tarix-etnoqrafiya bölməsi, İqtisadiyyat bölməsi, Elmi-təbiətşünaslıq bölməsi (Sonradan Türkölogiya bölməsi adı ilə fəaliyyət göstərmişdir).

Azərbaycanda 1920-ci ildən yaranmağa başlayan elmi mərkəzlərin, "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (Az.DETİ) ətrafında birləşməsi, onun bazası əsasında SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan Şöbəsinin (EA ZFAŞ), SSRİ EA Azərbaycan Filialının (EA AF), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının, nəhayət, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranması Azərbaycan elminin keçdiyi 100 illik böyük tarixi inkişaf mərhələsi olmuşdur.

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" özünün 6 illik fəaliyyəti dövründə I Ümum Azərbaycan Ölkəşünaslıq qurultayının, I Ümumittifaq Türköloji qurultayın keçirilməsini təşkil etmiş, eyni zamanda türkləşdirmənin, latın qrafikasına keçidin təşkilatçısı olmuşdur. Cəmiyyət Azərbaycan elminin təşəkkülündə və inkişafında xüsusi rol oynamış və keçən əsrin 20-ci illərində ilk elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaranmasına, birgə fəaliyyətinə şərait yaradaraq elmi kadr potensialının formalaşmasında yardımçı olmuşdur.

Cəmiyyət respublikanın tarixinə, etnoqrafiyasına və iqtisadiyyatına dair materiallar toplayır, tədqiq edir və elmi şəkildə işləyərək nəşrə hazırlayırdı. Eyni zamanda bu tədqiqatların, nəşrlərin elmi ictimaiyyət arasında geniş təbliğ olunması və yayılması işinin təşkilini də cəmiyyət öz üzərinə götürürdü. Buna görə də "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin yaranmasının birinci ilində - 1923-cü ilin noyabrın 4-də Biblioqrafiya Bürosu, noyabrın 18-də isə cəmiyyətin kitabxanasının təşkil olunması haqqında qərar qəbul edildi.

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin 4 noyabr 1923-cü il tarixli yığıncağında təşkilat komitəsi biblioqrafiya komissiyasının rəhbəri professor A.V.Baqri-nin məruzəsini də dinləyərək qərara aldı ki, Cəmiyyətin Mərkəzi Şurası yanında Biblioqrafiya Bürosu yaradılsın.

Biblioqrafiya Bürosuna rəhbərlik etmək ədəbiyyatşünas, biblioqraf professor A.V.Baqriyə tapşırılır. Biblioqrafiya Bürosu elmi-tədqiqat işlərinə biblioqrafiya xidmətini genişləndirmək məqsədilə gərgin axtarışlar aparır. Cəmiyyətin Rəyasət Heyəti Biblioqrafiya Bürosuna ilk dövrlər üçün tam olmasa da Azərbaycan haqqında olan çap məhsullarının əlifba göstəricisinin hazırlanması işinə başlamağı tövsiyə edir. Bundan sonra büro bu yöndə işlərini qurmağa başlayır.

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" Biblioqrafiya Bürosu ilə yanaşı, təsis yığıncağında öz kitabxanasının da yaranması haqqında məsələ qaldırır. Lakin Rəyasət Heyəti tərəfindən kitabxananın yaradılması hələlik məqsəduyğun sayılmır və Baş Siyasi Maarif İdarəsinin nəzdində olan Bakı kitabxanalarından birinin fondundan istifadə etmək üçün icazə verilməsi xahiş edilir. Cəmiyyətin 1923-cü il 18 noyabr iclasında İ.F.Blinov elmi müəssisələrin nəşrlərinin pulsuz olaraq əldə edilməsi, hətta, lazım olan elmi əsərlərin pulla alınmış bir yerə yığılması və kitabxananın təşkil edilməsi təklifi ilə məruzə edir.

1923-cü il 14 dekabr tarixində cəmiyyətin fəaliyyəti barədə məlumat verən A.N.Samoyloviçin məruzəsində qeyd edilir ki, Cəmiyyətin Müvəqqəti Şurası artıq öz kitabxanasının təşkilinə başlamışdır. Belə ki, təşkil olunandan bu günə qədər kitabxanaya cəmiyyət üçün lazım olan xeyli sayda ədəbiyyat gəlməyə başlamışdır. Azərbaycanın möhtəşəm və zəngin kitabxanalarından biri olan AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, elmi-sahə kitabxanalarının ilk rüşeymi kimi həmin vaxtdan -1923-cü ilin noyabrından müasir dövrümüzə qədər müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməkdədir.

Beləliklə, elmin inkişafında kitabxanaların bir baza rolu oynadığını nəzərə alan "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" yarandığı birinci ilində özünün kitabxanasını təşkil etdi. Təşkil edilərkən kitabxananın fondu 430 nüsxə kitab və 200 qiymətli əlyazmalardan ibarət idi.

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin Mərkəzi Şurasının 1924-cü il 14 may tarixli iclasında Biblioqrafiya Bürosunun işi haqqında büronun rəhbəri A.V.Baqri məruzə edir. Onun məruzəsi müzakirə edildikdən sonra cəmiyyətin Mərkəzi Şurası Rəyasət Heyətinə tapşırır ki, kitabxanada aparılan kataloqlaşdırma ilə Biblioqrafiya Bürosunun işində paralellik olduğuna görə cəmiyyətin kitabxanası Biblioqrafiya Bürosu ilə birləşdirilsin. Rəyasət Heyətinin 1925-ci il 9 avqust tarixli iclasının qərarına əsasən kitabxana və Biblioqrafiya Bürosu birləşdirilib "Kitabxana-Biblioqrafiya Bürosu" yaradıldı və Hənəfi xan Zeynallı büronun sədri seçildi.

1925-ci ilin 29 avqustunda "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin iclası çağırıldı. Orada qeyd edildi ki, elmi işçiləri yazılı və şifahi arayışlarla vaxtında təmin etmək üçün elmi-məlumat şöbəsinin yaranması ən vacib məsələdir. Bu aparatın və ya şöbənin yaradılmasında məqsəd Azərbaycan haqqında hər növ arayışlara ehtiyacı olanların tələbini ödəməkdir. Cəmiyyətin qiymətli kitabxanası bu işdə baza rolunu oynaya bilər. Bu zaman kitabxananın fondunda 10000 ədəbiyyat toplanmışdı ki, bunların içərisində hətta nadir ədəbiyyatlar da var idi. Müzakirələr nəticəsində kitabxana bazasının mövcudluğu əsas götürülərək qərara alınır ki, "Elmi-məlumat şöbəsi"nin yaranması vacib sayılsın.

1926-cı ildə kitabxanada oxu zalı və elmi-metodik kabinet yaradılmışdı. Kitabxana fondunu həm cəmiyyətin özünün nəşr etdiyi kitablarla, həm də mübadilə yolu ilə əlaqə saxladığı SSRİ-nin bütün elmi müəssisələrinin nəşrləri ilə komplektləşdirirdi. 1928-ci ildə Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası Ümumittifaq Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti vasitəsilə Amerika və Almaniyanın elmi müəssisələrindən ölkəşünaslığa dair ədəbiyyat alıb kitabxanaya verdi. Eyni zamanda "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" də öz nəşrlərini SSRİ-nin elmi cəmiyyət və kitabxanalarına göndərirdi. Məsələn, akademik A.V.Bartoldun "Xəzər yarı ərazilər və müsəlman dünyası tarixi" əsərini aldığı üçün Daşkənd Mərkəzi Asiya Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin kitabxanası cəmiyyətə öz təşəkkürünü bildirərək mübadilə üçün "Divani-Məşrəb" kitabını göndərmişdi. Kabardin-Balkar "Ölkəşünaslıq Cəmiyyəti" və s. elmi mərkəzlər və kitabxanalar da öz əsərləri ilə mübadilə üçün cəmiyyətə müraciətlər etmişdilər.

Sürətlə inkişaf edən kitabxana Biliklərin Populyarlaşdırılması bürosunun binasında yerləşirdi. Kitabxananın fondu yarıqaranlıq bir otaqda rəflərdə düzülmüşdü. Kitabxananın geniş, təmirli və yararlı otaqla təmin olunmasına ehtiyac var idi. Bu vəziyyəti nəzərə alan Rəyasət Heyəti 10 mart 1926-cı ildə kitabxanaya 4 otaq verilməsini qərara alır.

1928-ci ildə Kitabxana komissiyası yaradılır. H.Sultanov komissiyanın sədri seçilir. Kitabxana komissiyasının tərkibinə seçilən alimlər Q.S.Qubeydullin, A.R.Zifeldt, K.A.Krasuski kitabxananın işində fəal iştirak edən ziyalılar idi.

1925-1926-cı illərdə kitabxananın fondunda 20000 kitab və çoxlu əlyazmaları var idisə, 1928-ci ildə burada artıq 25000 nüsxə ədəbiyyat cəmləmişdi. "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin və onun kitabxanasının qarşısında bu əlyazmaları çap etdirib oxuculara çatdırmaq vəzifəsi də dururdu. Bu materialların çoxu Azərbaycana, Qafqaza, türkölogiyaya - ümumilikdə şərqşünaslığa aid idi. Kitabxana fondunun belə bir tərkibi Azərbaycanın gənc alim və tədqiqatçılarna hərtərəfli xidmət göstərməkdə böyük rol oynayırdı. 1929-cu ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ya-

ranmasının 9 illiyi ilə əlaqədar olaraq kitabxana öz fondunda olan nadir və qiymətli ədəbiyyat da daxil olmaqla zəngin bir kitab sərgisi təşkil etdi.

Kitabxananın 1929-cu il hesabatında göstərilir ki, bura Azərbaycana və Şərqə aid çox qiymətli materiallarla zəngindir. Mütəmadi olaraq hətta, xarici ölkələrdən belə mətbuat alınır. Fondun belə zənginləşməsi kitabxanadan istifadə edən oxucuların da sayının getdikcə artmasına səbəb olurdu. Belə ki, 1929-cu ildə hər gün orta hesabla kitabxanadan 70 oxucu istifadə edirdi.

Öz qarşısında elm və texnikanın bütün sahələrinə xidmət etmək vəzifəsi qoyduğundan kitabxana bütün elm sahələrinə dair kitabları öz fonduna toplayaraq təbliğ edirdi.

1925-ci il 19 avqustda Cəmiyyətin Rəyasət Heyətinin iclasında A.Zifeldtin Kitabxana-Biblioqrafiya Bürosu haqqında məruzəsi dinlənilirdi. Məruzəni müzakirə edən iclas qərara aldı ki, Biblioqrafiya Bürosunun əvəzinə Kitabxana-Biblioqrafiya Bürosu təsis edilsin, büronun sədri H.Zeynallı, üzvləri Ş.Manatov, X.Terequlov, M.Səlimcanov, Z.Novşirvanov, A.Paxomov, A.Dalavassera olmaqla təsdiq edilsin. Beləliklə, kitab ələmində peşəkar olan gərkəmli alim və ziyalılar cəmiyyətin kitabxana işinə cəlb edilmişdilər.

1928-ci il oktyabrın 13-də kitabxanaya rəhbərlik bu işdə səriştəsi olan Fərrux Şabanova tapşırılır. Eyni zamanda H.Sultanovun sədrliyi ilə Apresov, Q.Qubeydullin və A.Zifeldt kimi alimlərdən ibarət Kitabxana Komissiyası yaradılır.

1929-cu ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti kitabxanasında 5 nəfər kitabxanaçı kadr çalışırdı.

Hələ 1924-cü ilin aprel ayında Biblioqrafiya Bürosu xeyli jurnal almışdı. Bunlar həm müxtəlif biliklərin təbliği, həm də cəmiyyətin ayrı-ayrı bölmələri üçün nəzərdə tutulan jurnallar idi. Jurnalların alınması üçün hər biri 3 rubl olmaqla 330 rubl pul vəsaiti ayrılmışdı. 1924-cü ilin axırında cəmiyyətin ilkin tələbatını ödəmək üçün 20403 rubl pul ayrılmışdı. Ayrılan vəsait cəmiyyətin ayrı-ayrı bölmə və komissiyalarına, Biblioqrafiya və Fotoqrafiya bürolarına avadanlıq və kitabxana üçün kitab alınması kimi vacib sahələrə verilmişdi. Kitabxana işinin təşkilatı məsələlərinə 2500 rubl vəsait nəzərdə tutulsa da, 2250 rubl ayrılmışdı ki, bu da ancaq bəzi kitabların və müxtəlif kitabxana ləvazimatlarının alınmasına xərclənmişdi.

Cəmiyyətin kitabxanasının yararlı otaqlara və ya ayrıca binaya ehtiyacı olması demək olar ki, bütün iclaslarda müzakirə olunurdu. Təftiş Komissiyasının rəyində qeyd edilirdi ki, Leninqraddan da bir neçə min cildə kitablar daxil olacaqdır. Onları yerləşdirmək üçün ayrıca binaya ehtiyac vardır. Binadan əlavə kitabxananın düzgün kataloqlaşdırılması qayğısına qalınmalı, kitabxananın idarə edilməsi üçün hər bölmədən bir nəfər olmaqla kitabxana işində təcürübəsi olan şəxslərdən ibarət komissiya yaradılmalıdır. "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" elmi kitabxananın ədəbiyyatla komplektləşdirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bunun nəticəsi olaraq 1926-cı ildə cəmiyyət Ağaoğlunun şəxsi kitabxanasını 1000 rubla alıb kitabxanaya vermişdi. Cəmiyyətə maddi vəsait müxtəlif mənbələrdən daxil olurdu. Bu mənbələr - XKS, XMK, cəmiyyətin özünün nəşrlərindən əldə etdiyi gəlirlər və sairə idi. 1926-cı ildə cəmiyyət öz gəlirindən kitabxana üçün ədəbiyyatın alınmasına 4500 rubl ayırmışdı.

Azərbaycanda elmi fikrin inkişafı, respublikada elmi kadrların hazırlanması işində mühüm mərkəz olan ali təhsil ocaqları və elmi-tədqiqat idarələrinin yarandığı və inkişaf etməyə başladığı bir dövrdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin kitabxanasının - Azərbaycanda ilk fundamental elmi və mədəni-maarif müəssisəsi kimi yaranması ölkənin elmi həyatında mühüm hadisə idi. Kitabxana Azərbaycanda təşkil edilən ilk elmi kitabxana kimi respublikada milli kadrların hazırlanmasında, böyük bir ziyalılar nəslinin dünyagörüşünün formalaşmasında və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. 100 ildir ki, özünün milyonlarla kitab fondu ilə elmi işçilərə xidmət edən, dünyanın yüzlərlə iri kitabxanası ilə mübadilə apararaq ölkənin ən böyük və nüfuzlu elmi kitabxanası sayılan AMEA MEK-in özülünü təşkil etmişdir.

*Aypara RÜSTƏMOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*